

## TRÓPUSOK ÉS FIGURÁK\*

### *I. A retorika időszerűsége*

Nem is oly rég még azt tanították nekünk, hogy a nyelvészet egészen újkeletű tudomány, amely a XIX. század elején született, a Schlegel-testvéreknek s főként az indoeurópai nyelvészet úttörőinek, Boppnak és Rasknak felfedezéseiből. Fejlődése világosnak látszott: egyenes vonalban az újgrammatikusokig; azután a saussure-i forradalom, amely megnyitja az utat az „igazi” nyelvészet, a strukturális nyelvészet előtt. Mindössze néhány, nem túlságosan sokatmondó névnek sikerült áttörnie a korábbi századok sötétjén: pár elődnek, akik egyébként nem mentek különösebben messzire.

Tévedés lenne azt hinni, hogy ez a kép élt minden egyes nyelvészben; az azonban bizonyos, hogy ilyen vagy olyan formában széles körben elterjedt; nyomai még ma is jól láthatók. Ám néhány hirtelen változás e tudomány jelenlegi fejlődésben s néhány világos elme állandó erőfeszítései alapvetően megváltoztatták ezt a képet; és ma már tudjuk, hogy a nyelvről való gondolkodás története egyidőben kezdődött az egész emberi kultúra történetével. Évszázados, gazdag, de ismeretlen hagyomány bontakozik ki szemünk előtt, amelyet újra kell interpretálnunk és értékelnünk. Vonzó, de nehéz feladat ez, hiszen a filozófiától a grammatikáig a legkülönbözőbb diszciplínákból származó ismereteket kell egybeötvöznünk.

A retorika kiváltságos helyet foglal el ebben a hagyományban. A retorika, a nyelv tudatosodásának ez az első jele sokszor került hullámhegyre és hullámvölgybe, hogy azután észrevétlenül, de látszólag véglegesen elsüllyedjen a XIX. század folyamán. Ha nem fedi is teljesen a mai nyelvészet területét, kiterjedésében viszont meghaladja; a nyelv számos lényeges aspektusára nézve még ma is egyedül retorikai leírással rendelkezünk; és biztosak lehetünk benne, hogy a nyelvészetnek még közelebről meg kell vizsgálnia azokat a problémákat, amelyek a retorikusok ádáz vitáit kiváltották.

Ilyen például az a jelenség, amelyet a „trópusok” vagy „figurák” névvel illettek. A retorika halála után divattá vált gúnyolódni azon az osztályozó szenvedélyen és aprólékosságon, amely külön címkével igyekezett ellátni a szavak minden jelentésárnyalatát. A tudomány, úgy tetszik, aláírja Victor Hugo hitvallását:

„Szillepszis, hipallázs, litotész reszkettek,

Midőn szent hegyéről Arisztotelésznek

Kimondtam: minden szó szabad, felnőtt, egyenlő.” [END-p30]

Elfelejtkeztek arról, hogy ezek a figurák igenis megfelelnek „valaminek”, s hogy miután a nyelvre vonatkozó vizsgálódások tudománnyá szerveződtek, keresni kellene rájuk valamilyen magyarázatot – méghozzá újat, mivel a régi mit sem ért. Nem vették észre, hogy amikor elvetették a probléma vizsgálatának régi módját,

---

\* Megjelent a *Littérature et signification* (Paris, Larousse, 1967.) c. mű függeléként.

egyszersmind száműzték magát a problémát is. Ezzel kezdődött a nyelvészet hosszú aszemantikus korszaka, amelynek ma is alig látjuk a végét. A retorikusoknak a trópusokra és a figurákra vonatkozó gondolatai igenis szemantikai jellegűek voltak; s azzal, hogy nem voltak hajlandók folytatni a retorikusok munkáját, az első modern nyelvészek vakságra ítélték tudományukat tárgyának egy nagy részére nézve. Vajon azért történt ez így, mert az indoeurópai kutatások megteremtői a történetiségbe mélyedtek bele, míg a retorikusok mindenekelőtt „szinkronisták” voltak?

A trópusok és figurák retorikai koncepcióját megvizsgáló egyetlen történelmi szakaszt választottunk: a francia XVIII. századot és a XIX. elejét. Ez a korlátozás nem lenne jogosult, ha nem éppen a retorikának erről a részéről lenne szó: tudjuk, hogy a klasszikus kor óta az *elokúción* kívül a retorikusok lassanként minden egyéb területet elhanyagoltak; ez viszont mind kiterjedésben, mind mélységben egyre gazdagodott. Távolság a régiak szolgai utánzásától, a francia retorikusok eladdig ismeretlen utakra vezették a képes nyelv\* tanulmányozását, amire kétségkívül a filozófia és a grammatika fejlődése ösztönözte őket.

A korszak számos retorikusa közt két kiemelkedő személyiséget találunk: Du Marsais-t és Fontanier-t. Du Marsais, akit a XVIII. század legnagyobb francia nyelvészének nevezhetnénk, nyelvtani munkái mellett egy értékes értekezést hagyott ránk *A Trópusokról*, amely e nemből hosszú időn át remekműnek számított. A XIX. század elején Fontanier újra kiadja Du Marsais értekezését egy *Értelmező kommentár* kíséretében, amely ugyanolyan hosszú, mint a kommentált mű. Pár évvel később közzéteszi saját retorikai kézikönyvét, két kötetben, amely a figurák és trópusok valóságos enciklopédiája [a művekre a továbbiakban a következő rövidítésekkel hivatkozunk: DT = C. Ch. Du Marsais: *Des Tropes, ou des différents sens dans lesquels on peut prendre un même mot dans une même langue* (A Trópusokról, avagy a különböző jelentésekről, amelyekkel egyazon szó egyazon nyelvben bírhat), Paris, 1730; mi az 1818-as kiadást idézzük; CR = P. Fontanier: *Les Tropes de Dumarsais, avec un commentaire raisonné*. . . (Du Marsais Trópusai, értelmező kommentárral...), Paris, 1818; MC = P. Fontanier: *Manuel classique pour l'étude des tropes, ou Eléments de la science du sens des mots* (Iskolai kézikönyv a trópusok tanulmányozásához, avagy a szavak jelentésével foglalkozó tudomány alapelemei), Paris, 1821; a negyedik, 1830-as kiadást idézzük; FD = P. Fontanier: *Des figures du discours autres que tropes*. (A trópusokon kívüli nyelvi figurákról), Paris, 1827]. Jelen tanulmányunkban erre a néhány műre szorítunk, tekintettel arra, hogy a korszak többi retorikája legtöbbszörre (s a kortársak véleménye szerint is) csupán halvány visszfénye ezeknek, s különösen Du Marsais munkájának.

Két egészen különböző személyiség tűnik elénk e könyvek lapjai mögül. Du Marsais szövege bővelkedik eredeti és váratlan ötletekben, amelyek gyakran szeszélyesen bukkannak elő, mert a szerző nyíltan bizonyos megvetést tanúsít mindenfajta [END-p31] rendszerezés iránt. Érdeklődésének köre meglepően tág: értekezésében például olyan műfajok nyelvészeti aspektusaira vonatkozó megjegyzéseket is találunk, mint a közmondás és az enigma. Hozzá képest Fontanier inkább „mechanisztikus”-nak tűnik: lelkiismeretes tanár, aki mindenekelőtt rendszerező elveinek tisztázására törekszik, amelyeket szigorúan követ, anélkül, hogy sokat törődne a jelenségek belső értékével. Fő megkülönböztetése például tisztán taxinomikus szellemben különválasztja a trópusokon belül az egy szóban megvalósuló figurákat a több szóra kiterjedőktől. Így a megszemélyesítés a több szóból álló figurák közé kerül („az erény beéri önmagával és kevésből is megél”), míg a metafora az egy

\* A *figura* (figura) szón alapuló „langage figura” kifejezést a figurának részben – de csak részben – megfelelő *szókép* terminus alapján fordítjuk „képes nyelv”-nek. – A fordító.

szóból álló figurák közt marad („az idő nagy vigasztaló”). Ez a tévedés igen jellemző Fontamer írásainak formalista szellemére; ám nem szabad azt hinnünk, hogy ez a „taxinomista” mit sem tud a nyelv dinamikájáról. Olvassuk el például újra azt a részt, ahol Fontanier a *Grammaire générale et raisonnée* (Általános és rendszeres nyelvtan)\* alapján megoldja az igei szintagma és az állítmányi kiegészítő szembeállításának kérdését. „Igen itt az egyetlen tulajdonképpeni igét, a *lenni* igét értem, amelyet *elvont* igének vagy *létigének* nevezünk; és nem azokat a nem tulajdonképpeni igéket, a *konkrét* igéket, amelyek a *lenni* igének és egy particípiumnak az összekapcsolódásából állnak: *Szeretek, olvasok, jövök*, ahelyett, hogy *Szerető vagyok, olvasó vagyok, jövő vagyok*” (MC. 30.). Bizony, nem kevésbé meglepő ma ez a transzformáló szellem!

Fontanier *Kommentárja* éppannyira tiszteletadás Du Marsais-nak, mint kritikája pontatlanságának, amely kritika helyenként magára a vizsgálódás tárgyára irányul. Du Marsais pontosan azt tekinti a retorika területének, amit ma a lexikológusok vallanak a magukénak: ez „a különböző jelentések megismerése, amelyekben egyazon szó egyazon nyelvben használatos” (DT. V.). A poliszémia – és vele együtt a szinonímia – válik tehát kutatásának fő tárgyává; az egyetlen jelentés, amellyel nem kíván foglalkozni, az „alapjelentés”, azaz az etimológiai jelentés. A trópusok tanulmányozása így joggal kerül a többi nyelvészeti tudományág: a szintakszis, a „szintakszis előzménye” (= a morfológia), a „prozódia” (= a fonetika) stb. mellé. Ez a kutatás Du Marsais szemében a grammatikához tartozik: „ez az értekezés, úgy vélem, lényeges része a Grammatikának; hiszen a Grammatika feladata, hogy kiderítse a szavak igazi jelentését, s hogy milyen értelemben használják őket a beszédben” (DT. 22.).

Fontanier logikai következetlenséget vél felfedezni ebben a célkitűzésben: mert „egyazon szónak nem lehet-e több más *alapjelentése* is az eredeti jelentésen kívül?” (CR. 44.). A retorika tárgyát szerinte az átvitt jelentések alkotják; ezek azonban sokkal kisebb számúak, mint amennyit Du Marsais nem etimológiaiaként vizsgált. Így a retorika helyet hagy maga mellett egy lexikológiának, amely az alapjelentésekkel foglalkozna. Ezzel Fontanier egy mindmáig időszerű problémát vet fel a szemantikusoknak: hogyan dönthetjük el, hogy két külön jelentés létezik-e, vagy csupán a szövegkörnyezet befolyásolja egy és ugyanazon jelentést? Íme, Fontanier kritériumai: „egy szó *afap*jelentésben szerepel... mindannyiszor, amikor arra, amit jelent, nincs egyetlen más sajátos és megfelelő szó sem, amelyet adott esetben használni lehetne [ezt a kritériumot vette át újabban Kurylowitz], mindannyiszor tehát, amikor jelentése, akár eredeti, akár sem, annyira megszokott, annyira közönséges, hogy nem lehet alkalminak és [END-p32] pusztán átvitelnek tekinteni, hanem ellenkezőleg, valamiképpen kényszerűnek kell felfogni” (CR. 44-45.).

A retorika tárgyának határaitól folytatott vitát a következőképpen foglalhatnánk össze:

etimológiai jelentés	származék-jelentések	Du Marsais
alapjelentések	átvitt jelentések	Fontanier

(ahol a jobboldali rész felel meg a retorika tárgyának).

Ami a leginkább meglepő, az, hogy egyiküknél is, másikuknál is marad a jelentésnek egy olyan része, amellyel nem kell foglalkozni (táblázatunk bal oldala). S itt már magukat a retorika alapelveit érintjük.

\* A Port-Royal nyelvtanáról van szó. – A fordító

## II. A képes nyelv

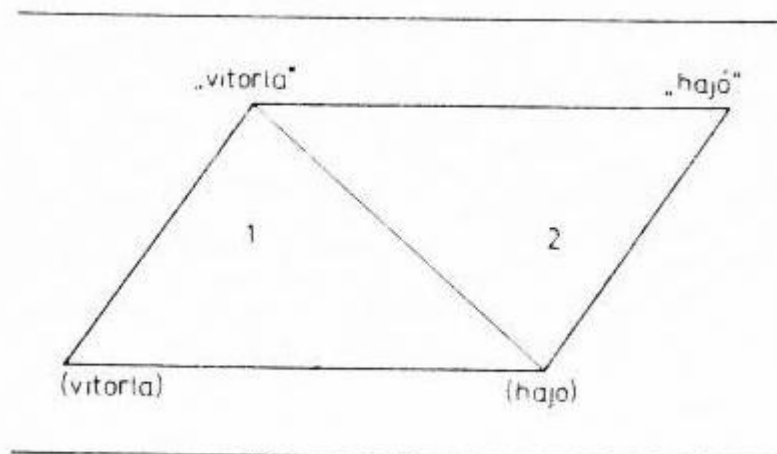
Ahhoz, hogy létezhesék képes nyelv, lennie kell vele szemben egy természetes nyelvnek. A természetes nyelv mítosza teszi érthetővé számunkra a retorika alapjait s egyszersmind halálának okait is. A retorikusok, akárcsak a klasszikus korszak grammatikusai, hiszik, hogy létezik egy egyszerű és természetes beszéd mód, amely nem igényel leírást – mert magától értetődő. A retorika tárgya az, ami eltér ettől az egyszerű beszéd módtól; ez utóbbi azonban nem tárgya semmi másféle elmélkedésnek. Így azután minden ismeret, amit a retorikusok nyújtanak, egy ismeretlen valamihez viszonyított ismeret.

A retorikusok tisztában voltak ezzel a problémával, s látni fogjuk, hogy Du Marsais még messzebb ment el a képes nyelv lényegének megragadására irányuló próbálkozásban. A közkeletű felfogás azonban a képes nyelv és a természetes nyelv szembeállítását vallja, s ezt hirdette Fontanier is: „A figurák... eltávolodnak... az egyszerű, megszokott és közönséges beszéd módtól, olyan értelemben, hogy behelyettesíthetők lennének valami megszokottabbal és közönségesebbel” (CR. 3–4.).

Itt bukkanunk rá a retorika lehanyaglásának legmélyebb okaira. A romantika beköszöntétől, s azután az egész modern kultúrában, többé nem hisznek abban, hogy létezik a nyelven belül egy „természetes-mesterkelt” kettősség. Minden természetes vagy minden mesterkelt, de nincs az írásnak zéró foka, nincsen ártatlan írás, a legsemlegesebb nyelvezet is éppoly jelentésgazdag, mint egy különc kifejezés. Ezzel alapjaitól fosztották meg a retorikát –, s összeomlása csupán logikus következménye volt ennek.

Fontanier-nak szemére vethették kortársai, hogy csaknem mindenfajta beszéd módot a megfoghatatlan „egyszerű és közönséges” beszéd módtól különbözőnek nyilvánít: valóban felmerül a kérdés, milyen lehet ez a „természetes” szabvány nyelv – színtelen és halott (amiről némi fogalmat alkothatunk, ha elolvassuk a retorikai értekezésekben a figurák „egyszerű” nyelvre való „lefordítását”). Ma azonban jól jön nekünk a retorikusok mohósága: szívesen megbocsátjuk nekik ezt a természetesbe vetett hitet, amiért olyan sok nyelvi jelenség leírását hagyták ránk. S szerencsére nagy ez a mohóság: olyannyira, hogy néha már azon tűnődünk, vajon csupán beszéd módról van-e szó, s nem egyszersmind [END-p33] gondolkodásmódról is. „Amit – Eriphile Racine *Iphigeniájában* – két szóval elmondhatott volna, hat sorban fejt ki” (CR. 221.): figura! – A tömörség is hozzátartozik tehát az egyszerű beszéd módhoz.

Mielőtt megnéznénk, milyen kritériumokkal igyekeztek a retorikusok meghatározni a természetes-képes szembeállítást, vizsgáljuk meg, milyen technikát alkalmaztak a figurák felfedezésére és körülhatárolására. Ez a technika kommutáció néven jól ismert a mai nyelvészek előtt is. Valóban, a leírás eljárása a retorikusoknál abban áll, hogy a mondat egy részét egy másik kifejezéssel helyettesítik be, úgy, hogy a mondat értelme változatlan maradjon. Minthogy azonban nincs pontosan meghatározva, hogy mi az, ami nem változik meg, két különböző fajta kommutációról beszélhetünk, amelyek egyike a jelentések, másika pedig a formán alapul. Vegyük például azt a figurát, amikor a *vitrola* szó áll *hajó* helyett:



Két kommutációs lehetőség van tehát. Vagy a *vitorla* szót tekintjük változatlanak, és két jelentése, a *vitorla* és a *hajó* jelentés közti távolságot mérjük (1. háromszög), vagy a *hajó* jelentést (a dolgot) tekintjük változatlanak, és az ezt jelölő *vitorla* és *hajó* szavakat hasonlítjuk össze (2. háromszög). Ezt a különbséget a retorikusok nem fogalmazták meg világosan, s felváltva éltek a két lehetőséggel: így például a metaforák esetében mindig egy szó különféle jelentéseit hasonlítják össze (poliszémikus vizsgálat), míg a metonímiáknál és a szinonimikus vizsgálatnál a két szó viszonyát határozzák meg, s úgy igyekeznek osztályozni őket (szinonimikus vizsgálat). Az első módszer alkalmazási területe mindenestre szűkebb, hiszen csak az olyan figuráknál lehetséges, amelyeknél jelentésváltozás megy végbe (ezek a „trópusok”), míg a második valamennyire nézve érvényes.

E technika kizárólagos használata a figurák leírására a korszak nyelvészeti gondolkodásának egy fontos vonására vet fényt. A retorikusok paradigmátikusán fogják fel a szöveget. A szöveg minden pontján legalább két változat között lehet választani: a képes (jelölt) kifejezés és a természetes (jelöletlen) kifejezés közt. Az egymásutániségben megvalósuló rend gondolata ismeretlen. Megint csak Du Marsais az, aki túllép az átlagos retorikai gondolkodáson; több helyütt kijelenti, hogy a figura a szavak újszerű összekapcsolásából születik, s nem csupán egy önmagában vett választásból: „a szavak csakis újszerű összefűzésük révén ruházzák fel egymást metaforikus jelentéssel” (DT. 161.). Konkrét elemzéseiben mindamellett nem kerül alkalmazásra ez a gondolat.

Tekintsük most át, hogyan próbálták a retorikusok kifejtetni a természetes nyelv/képes szembeállítását. Többfajta interpretációt javasoltak: [END-p34]

1. LOGIKUS/ALOGIKUS. Egy igen elterjedt felfogás szerint a természetes nyelvre logikus struktúra jellemző, míg a képes nyelv elhajlás lenne az alogikus felé. Ám ha sikerül is a figurákat alogikus kifejezéseknek beállítani, a közbeszéd logikus jellegének meghatározása már nagy gondot okoz. Figura lenne például olyasmit kérni, amije már van az embernek; további figura lenne „az a fajta bővítés, amikor egy mondaton belül több ugyanarra vonatkozó járulékos gondolatot különböztetünk meg és halmozunk” (CR. 221.). Látnivaló a „logikai” koncepció veszélye: túlságosan sok reakciót kell logikusnak tételeznünk ahhoz, hogy minden figurát a logikustól való eltérésnek minősíthessünk; miért lenne például logikusabb kevés részletet közölni, mint sokat? Másfelől fennáll itt a kockázata annak, hogy áthágjuk a nyelvészeti határokat, s a viselkedés általános mezejére lépünk.

Ez a veszély megszűnik, ha a szóban forgó figurát egy szintaktikai szerkezet alkotja. Ilyen esetben a keresett logikus forma közel áll ahhoz, amit ma „magmondatok”-nak neveznek. Fontanier például figurát lát a következő párbeszédben:

„Mit akartál volna, mit tegyen három ellen? – Halt volna meg!”

„Halt volna meg” nem logikus válasz; az alapforma Fontanier szerint ez lenne: „azt akartam, hogy haljon meg”. A nyelv dinamikájának e tudata azonban sokat veszít értékéből azzal, hogy oly kevés nyelvészeti ellenőrzésnek vannak alávetve a szembesített formák; így például a „munkájából él” formáról Du Marsais kimondja, hogy a „munkája révén él” alapforma származéka.

A retorikusoknak a logikához való kapcsolódása nem korlátozódik erre az inkább bizonytalan összevetésre. A retorikai leírás célja nem csupán a példák osztályozása, hanem az is, hogy magyarázatot kapjanak, pontosabban, hogy a példák minden osztálya a modell rangjára emelkedjék. A metonímián belül például az olyan megkülönböztetések, mint tartalmazó-tartalom, rész-egész stb., nem csupán a már létező figurák csoportosítására szolgálnak, hanem egyszersmind megjelölik azokat az eszközöket is, amelyek segítségével újakat lehet alkotni. A retorikusok mindamellett tisztában vannak azzal, hogy konstrukcióik nem jogosítanak fel szükségképpen ilyen vagy amolyan figura létrehozására, s hogy végső soron minden attól a spontán és ellenőrizhetetlen erőtől függ, ami nem egyéb, mint a nyelvhasználat. Du Marsais következő kijelentéséből világosan kitetszik a leírás logikája és a nyelv megfoghatatlan „szelleme” közt őrlődő retorikus tragikus sorsának tudata: „Nem szabad azt hinni, hogy akár metonímia. akár szinekdoché gyanánt tetszőlegesen használható egy név egy másik helyett: az is szükséges, megint csak. hogy a nyelvhasználat szentesítse a képes kifejezéseket... Ha azt mondanánk, hogy egy tengeri had száz *árbocból* vagy száz *evezőből* állt, s nem pedig száz *vitórlát* mondanánk a száz hajó helyett, nevetségessé válnánk: nem minden rész helyettesítheti az egészet, s nem minden nemfogalom állhat egy fajfogalom helyett, sem bármilyen fajfogalom a nemfogalom helyett: egyedül a nyelvhasználat adja meg kénye-kedve szerint ezt a kiváltságot az egyik szónak, inkább, mint valamely másiknak” (DT. 127.).

2. GYAKORI/NEM GYAKORI. Nem lepődhetünk meg, ha másodikként egy olyan interpretációt fedezünk fel a retorikusoknál, amelyet a mai stilisztikusok is magukénak vallanak. Ez esetben a „természetes” nyelv kifejezéseinek nagy gyakoriságot [END-p35] tulajdonítanak, míg a figurák kevésbé gyakoriak lennének. Így interpretálhatjuk a Fontanier-féle „közönséges és megszokott beszédmodot”, amikor kijelenti: „Ezernyi példával bizonyíthatnánk, hogy az elvileg legmerészebb figurákat többé nem tekintjük figuráknak, ha már közhasználatúvá és megszokottá váltak” (CR. 5-6.).

E kritérium gyengése sem kerüli el azonban a retorikusok figyelmét: nem minden ritka kifejezés figura, és a figurák nem mindig ritkák. Du Marsais hevesen támadja ezt a közkeletű felfogást: „korántsem a figurák állnak távol az emberek köznapi nyelvétől, éppen ellenkezőleg, a figurák nélküli beszédmod állna távol tőle, ha egyáltalán lehetne olyan szöveget alkotni, amelyben csak nem képes kifejezések szerepelnének” (DT. 3.).

Hogy fenntarthassa gyakorisági elvét, Fontanier később viszonylagos gyakoriságra módosítja az abszolút gyakoriságot: nem arról van szó, mintha a figura nem lenne közhasználatú kifejezés, de kevésbé kell használatosnak lennie egy másik, azonos jelentésű kifejezésnél: „bármily megszokottá tette is őket a szokás, csak annyiban érdemelhetik ki és tarthatják meg a *figura* címet, amennyiben szabadon használhatók vagy sem, s nem a nyelv kényszeríti ránk őket valamiképpen” (MC. 56).

Fölösleges is felhívni a figyelmet arra, milyen időszerű ez a vita a stilisztikai és szemantikai kutatások számára.

3. LEÍRHATATLAN/LEÍRHATÓ. De ha erről a két első kategória-párról kiderült, hogy nem pertinensek a leírásra nézve, hogyan tudjuk egyáltalán felfedezni a retorikai figurákat? Du Marsais figyelemre méltó választ ad erre, amelyet a többi retorikus nem vett át. Számára, mint láttuk, a figura éppoly közhasználatú, mint a többi kifejezés, és éppoly „normális”; ami viszont megkülönbözteti a szöveg egyéb részeitől, az az, hogy le tudjuk írni, míg a természetes szöveg leírhatatlan marad. Íme, az ő megfogalmazásában:

„Azokat a beszédmódokat, amelyekben [a grammatikusok és retorikusok] nem fedeztek fel egyéb sajátosságot, mint azt, hogy gondolatot közölnek, egyszerűen *mondatoknak*, *kifejezéseknek* *periódusoknak* nevezzük; azokat viszont, amelyek nem csupán gondolatokat fejeznek ki, hanem emellett olyan különleges módon elmondott gondolatokat, ami sajátos jelleget ad nekik, ezeket, mondom, *figuráknak* hívjuk” (DT. 9.).

Az a szöveg, amely pusztán a gondolatot közli velünk, láthatatlan, s így tehát lehetetlen leírni. Ne felejtjük el ugyanis, hogy a gondolat a „természetes” körébe tartozik, következésképp magától értetődő, s a retorikusoknak nincs mit mondani róla. A figurák nélküli szöveg teljesen átlátszó, s mint ilyen, nem létező szöveg. Ekkor jelenik meg a figura mint rajz ezen az átlátszó felületen, rajz, mely első ízben teszi lehetővé számunkra, hogy önmagában ragadjuk meg a szöveget, s nem csupán annyiban, amennyiben a jelentés közvetítője. A szöveg „sajátos jellege”, amit ma poétikai funkciójának nevezünk, átlátszatlanná teszi, akár egy láthatatlan testet a ruha, s első ízben teszi láthatóvá számunkra. A figurák létezése egyenértékű a szöveg létezésével; ez a megkülönböztető vonásuk és igazolásuk.

E megjegyzések nyomán arra a következtetésre juthatunk, hogy az ember nyelvi tudatának két pólusa van: az átlátszó szöveg és az átlátszatlan szöveg. Az átlátszó szöveg az lenne, amely láthatóvá teszi a jelentést, önmaga azonban értékelhetetlen: olyan nyelv lenne ez, amely pusztán a „megértetést” szolgálja. Vele szemben áll az átlátszatlan szöveg, amelyet annyira elborítanak „rajzok” és figurák”, hogy egyáltalán nem lehet mögéje látni; olyan nyelv lenne ez, amely nem utal semmilyen valóságra, amely beéri önmagával. [END-p36] Minden nyelvi megnyilvánulás e két pólus közt helyezkedne el, többé vagy kevésbé közel egyikhez vagy másikhoz.

A retorikának egy új funkciója merül fel itt: az, hogy tudatára ébresszen bennünket a szöveg létezésének. Az a nyelv, amely csak valami másnak a továbbítására szolgál, nem létezik, mert beleolvad a kommunikációba. Nem véletlen tehát, hogy a görög szofisták egyszerre fedezték fel a szöveg létezését és a retorikát: ez utóbbi feladata, hogy leírja számunkra az emberi beszéd érzékelhető aspektusát. Így válik érthetővé Du Marsais ünnepélyes hangvétele, amikor a figurákról beszél: „Voltak trópusok a kaldeusok nyelvében, az egyiptomiakéban, a görögökéban és a latinokéban: ma is használják őket még a legbarbárabb népek is, mert egy szó mint száz, ezek a népek emberek...” (DT. 258.). A figurák használata az emberiség megkülönböztető vonásának rangjára emelkedik, mert az jelenti, hogy az ember tudatában van saját beszéde létezésének.

4. SEMLEGES/FOGYATÉKOSNAK ÉRTÉKELT. A leírhatóság imént tárgyalt kritériuma valamennyi retorikai figurára érvényes, anélkül, hogy korlátozhatná számukat: figura az, amit figuraként intézményesítettek. Ez a jellemzés azonban nem ad kellőképpen világos képet a figurák lényegéről, s ezért meg kell vizsgálnunk még egy utolsó javasolt kritériumot.

Egyik legáltalánosabban jellemző vonása a retorikai gondolkodásnak az, hogy gyakran összekeveri a leíró az

előíróval. E zavar nyomán azután figurának nyilvánítják azt, ami előnyös, pozitív tulajdonságokkal ruházza fel a szöveget. Sőt, vannak figurák, amelyeket úgy határoztak meg, mint a dolgok láthatóvá, konkrétá tételének módjait (hipotézis) vagy mint a kifejezés és a gondolat összhangját (harmonizmus) (FD. 185.), anélkül, hogy leírták volna a figura nyelvészeti alapját.

Nem kellene elidőznünk ennél a kritériumnál, ha nem fakadna belőle egy másik, amely magára vonta korunk nyelvészeinek figyelmét. A képes nyelv értékeit dicsérő fejezeteket minden retorikai értekezésben egy olyan fejezet követi, amely a trópusokkal való visszaéléssel foglalkozik; ebben hívják fel a figyelmet a trópusok helytelen használatának veszélyére: adott esetben, ahelyett, hogy megszépítenék, elcsúfíthatják beszédünket. Miért mutatkoznak a figurák efféle kétélű fegyvereknek, amelyek mindannyiszor rosszat tesznek, amikor nem jót tesznek? A figura és a hiba tehát a dichotómiának ugyanazon az oldalán helyezkedik el, szemben a helyes, normatív kifejezéssel. Fontanier jól érzi, milyen könnyű az átmenet a figura és a helytelenség között, amikor ezt írja: „Mindezen példákból jól látható, mely esetekben *figura az inverzió*. Akkor, amikor növeli a kifejezés erejét, szépségét, báját... Ezzel szemben mely esetekben hiba? Valahányszor a fentebb felsorolt hatások egyikét sem váltja ki” (FD. 26.). A figura nyelvi helytelenség, ám csak akkor érezzük ilyennek, ha nem nyer esztétikai igazolást. Mi több, van egy sajátos figura, amelynek funkciója éppen az, hogy semlegesítse a többiek helytelen jellegét: ez a *korrektívum*, vagyis az olyan kifejezések, mint „úgyszólván”, „ha szabad így mondani” stb. (DT. 149.).

Ebben az esetben minden figura leírható lenne úgy, mint a nyelv valamely szabályának áthágása, amely szabály gyakran nem lenne föllelhető a nyelvészeti kézikönyvekben. Váratlan út nyílik meg itt a nyelv tanulmányozása előtt; ebben az irányban indult el Jean Cohen a retorikai figurák interpretálásában, *Structure du langage poétique*, Paris, 1966. c. könyvében. E szabálysértések területe a közt helyezkedik el, ami *agrammatikális*, és a közt, ami *elfogadhatatlan* egy nyelvben. Már Fontanier meghatározza ezt, ily módon: „A [END-p37] nyelv szelleme... megengedi néha, hogy eltérjünk a közhasználttól, vagy jobban mondva megenged és jóváhagy olyan nyelvhasználatot, amely nem egyezik meg a közönséges és megszokott nyelvhasználattal; s ha soha nem tűr is igazi rendetlenséget, mindenesetre felhatalmazhat a rend bizonyos megváltoztatására, s egy új rend, egy új és egészen sajátos elrendezés megvalósítására...” (FD. 19.).

Ez tehát már sokkal szilárdabb és pontosabb kritérium, mint az előzők: segítségével megközelíthetjük azt az eszményt, amiről a retorikusok álmodoztak, akik minden retorikai figurát a modell rangjára akarják emelni. Észre fogjuk venni mindamellet, hogy ezt sem alkalmazhatjuk valamennyi esetben, mert a szöveg bizonyos aspektusai nem igazodnak szabályokhoz.

Egy utolsó kérdés a képes nyelv mivoltára vonatkozólag: milyen a figura szemantikai hatása? Ez a kérdés különösen érdekes, ami a trópus jellegű figurákat illeti, vagyis azokat, amelyek a szónak egy másik jelentését idézik fel a tudatban, mint amellyel a mondatban rendelkezik. Ha *hajó* helyett azt mondom, hogy *vitrola*, vajon milyen viszony jön létre a *vitrola* két jelentése közt? A retorikusok időnként hajlamosak voltak úgy vélni, hogy egyszerű és teljes behelyettesítésről van szó (ahol a *vitrola* első jelentése teljesen elmosódna); amikor azonban hibás trópusokat elemeztek, nemcsak az átvitt jelentések szintjén követelték meg a harmóniát, hanem az alapjelentések szintjén is.

„Hogy elhagyhassa önt, nyújtson segédkezet



E szívnek.”

„Van-e nagyobb képtelenség – kiált fel Fontanier –, mint segédkezet nyújtani egy szívnek?” (MC. 240.). Az abszurditás azonban az alapjelentések szintjén jelentkezik, holott a szavak itt átvitt értelemben szerepelnek. Ezért fogalmaz Fontanier óvatosabban: „a trópusként használt szónak már volt korábban egy alapjelentése, és... ezt megtarthatja még a ráruházott új jelentés mellett is” (CR. 40.). Be kell vallanunk azonban, hogy a szemantika jelenleg még nem rendelkezik megbízható eszközzel e jelenség leírására, amely alighanem inkább jelentéstársulás, mintsem behelyettesítés (nem szólva az egyidejűleg felmerülő „Irodalom” konnotációról).

[A következő, III. fejezetben, amely az *Osztályozási kísérlet* címet viseli, a szerző megpróbálkozik a figuráknak a klasszikusokénál logikusabb rendszerezésével. Két nagy csoportot különböztet meg: azokat a figurákat, amelyek valamilyen nyelvi *anomáliával* járnak, s a szűkebb értelemben vett *figurákat*, amelyeknél nincs szó ilyen anomáliáról. Mindkét csoporton belül négy alosztályt találunk, aszerint, hogy az adott jelenségek milyen nyelvi szinten helyezkednek el: 1) a hang-jelentés összefüggése szintjén, 2) szintaktikai vagy 3) szemantikai szinten, illetve végül 4) a jel-referens viszony szintjén.]

#### IV. Képes nyelv és költői nyelv

Azonos-e a képes nyelv a költői nyelvvel? Ha nem, milyen viszonyban állnak egymással?

Azt mondhatjuk, hogy a retorikusok általában nemleges választ adtak az első kérdésre. Tették pedig ezt két okból. Egyrészt a tapasztalat bebizonyította nekik, hogy létezik [END-p38] figurák nélküli költészet, aminthogy van képes nyelv a költészetén kívül is. Már láttuk, mennyire hangsúlyozta Du Marsais a figurák gazdag burjánzását a népnyelvben; ugyanő hangsúlyozza a figurák nélküli költészet szépségét is. Másrészt hierarchikus különbség van a két fogalom között: a képes nyelv egyfajta potenciális készlet a nyelven belül, míg a költői nyelv már konstrukció, e nyersanyag felhasználása. „Vajon nem sajátjai-e a *nyelvi figurák* valamennyi írásnemnek? nem sajátjai-e a költészetnek éppúgy, mint az ékesszólásnak, a legközönségesebb stílusnak éppúgy, mint a legfennköltebbnek? – kiált fel Fontanier. – Ez azonban nem jelenti azt, hogy akár a Retorika, akár a Poétika ne foglalkozhatnék többé ezekkel a figurákkal; de csak egy szempontból foglalkozzanak velük, használatuk szempontjából” (DT. XIV–XV.).

A második kérdés a klasszikus korszakban nem kapott átgondolt választ. A retorikusok inkább az iránt érdeklődtek, hogy milyen viszony áll fenn a trópusok és az irodalmi szöveg többi aspektusa közt, amelyben előfordulnak. Több ötletük megemlíthető itt. A korszak egyik grammatikusa, Radonvilliers abbé olyan alapvető felosztást javasolt, amely különválasztotta a közhasználatú trópusokat vagy nyelvi trópusokat és az eredeti trópusokat vagy írói trópusokat. Az előbbieket az általános szókincs részét képeznék; csak az utóbbiak lennének egyéni lelemények. Fontanier is igen tisztán látja ezt a határt, s nem tanácsolja az eredeti trópusok általános használatát: „Mindig marad bizonyos egyéni sajátosságuk, szerzőjük egyéni sajátossága: nem használhatjuk tehát őket mint saját tulajdonukat vagy mint köztulajdont” (MC. 237.). Nyilvánvaló azonban, hogy nem lehet két külön

képes nyelvről beszélni, amelyek egyike költői, másika közönséges lenne.

Az eredeti vagy a köznyelvből kölcsönzött trópusok bekerülnek a műbe, amely rendkívül specifikus konstrukció. Más szóval, minthogy az irodalmi nyelv számos aspektusa kódolt, nem lehet valamilyen szövegben tetszés szerint bármilyen figurát használni. Tekintetbe kell venni különböző felosztásokat. Mindenekelőtt ott vannak a stílusok: az alantas, közepes és fennkölt stílus; mindegyik előszeretettel viseltet bizonyos figurák iránt, és ellenszenvvel mások iránt. Azután ott vannak a műnemek: a próza és a költészet („Prózában nem mondanánk olyant, hogy *a lant hangokat szül*. Ez a megállapítás helytálló a többi trópus tekintetében is” – figyelmeztet Du Marsais. DT. 1972.); azután a klasszikus kor nagy műfajai (Fontanier emelkedő rendbe állítja a következő műfajokat: komédia, tragédia, eposz, óda); végül pedig a műfajok téma szerinti felparcellázása: „Ugyanazon figurák, amelyek tetszenek egy nászéneken, visszatetszenek egy gyászbeszédben” (DT. 152.). Így jutunk el a téma és a felhasznált lexikai eszközök megfeleléséig, amit a retorika teljes mértékben kódolt: „De nem csupán a legfennköltebb gondolatok esetében mellőzik gyakran a trópusokat; mellőzik akkor is, amikor a lelket gyötrő s azt súlyokkal mintegy leroskasztó fájdalmas érzésekről van szó” stb. (MC. 220-221.).

Ez a válasz, bármilyen hasznos legyen is a korszak irodalmi szövegeinek tanulmányozásában, nem magyarázza meg, miért jelentkezik a képes nyelv olyan túlnyomó gyakorisággal, ha nem is kizárólagosan, a költészetben, s általában az irodalomban; s azt sem, hogy miben hasonlít és miben különbözik az irodalmi nyelv és a képes nyelv. Befejezésül próbáljuk meg közelebbről megvizsgálni ezt a problémát.

Valamennyi retorikai figura egyetlen közös tulajdonsága, mint előző elemzésünkéből kitűnt, az átlátszatlanság, vagyis az a vonásuk, hogy észrevéttetik velünk magát a szöveget, s nem csupán jelentését. A képes nyelv olyan nyelv, amely az átlátszatlanság felé hajlik, [END-p39] vagyis egyszerűen átlátszatlan nyelv. Itt azonban látszólag ellentmondásba ütközünk: egyfelől a képes nyelv funkciója az, hogy jelenlevővé tegye magát a szöveget; másfelől tudjuk, hogy az irodalmi nyelv célja a leírt dolgokat tenni jelenlevővé számunkra, nem pedig magát a szöveget. Hogyan lehetséges akkor, hogy a költészet legkedveltebb anyaga mégis a képes nyelv?

Hogy túlléphessünk ezen az ellentmondáson, még jobban ki kell fejtenünk az átlátszó és átlátszatlan szöveg, valamint a költői nyelv fogalmát. Az ideális átlátszó szöveg, ha lenne ilyen, nem a szóban forgó dolgok maximális jelenlétét, hanem éppen ellenkezőleg, teljes hiányukat tételezné fel. A szó nem a dolgok megőrzésére, hanem lerombolására szolgál: amikor kiejtünk egy szót, a tárgy valóságos jelenlétét egy elvont fogalommal helyettesítjük. Az átlátszatlan szöveg az elvont jelentés ellen küzd, hogy kiharcolja a szavak kvázi fizikai jelenlétét.

Mi a helyzet az irodalmi nyelvvel? Legfontosabb jellemzője az, hogy a „dolgok” nem léteznek, a szavaknak nincs referensük (denotátum), hanem kizárólag egy képzeletbeli referenciájuk. A köznyelvnél egyetlen referencia van, amely egyszerre a kijelentés aktusáé és a kijelentésé. A költői nyelvénél ez a két referencia különválik, s a másodikat az olvasónak magának kell pótolnia. Hogyan reagál erre a helyzetre? Maurice Blanchot jól írta le ezt a reakciót *Le langage de la fiction* (A fikció nyelve) c. esszéjében (*La Part du feu* (Tűzrevaló), Paris, 1949.): az irodalom olvasója számára „a szavak jelentése valami lényegi hiányosságban szenved, s [az olvasó] ahelyett, hogy lemondana minden konkrét referenciáról arra vonatkozólag, amit a szó jelöl, mint a megszokott viszonyok közt, inkább igazolást keres, olyan tárgyat vagy pontos tudást igyekszik előhívni, amely megerősíti annak tartalmát” (82.). Ez a „lényegi hiányosság” a referens hiánya; a reakció annál erőteljesebb felidézése a

képzeletbeli referenciának, megint csak a szavak elvont jelentésének rovására: annak az elvont jelentésnek, amely a köznyelvben uralkodik, ahol a referens jelenléte mentesít bennünket minden megjelenítésére irányuló erőfeszítéstől.

Összegezzük: a képes nyelv szemben áll az átlátszó nyelvvel, amennyiben jelenlevővé teszi a szavakat; az irodalmi nyelv szemben áll a köznyelvvvel, amennyiben jelenlevővé teszi a dolgokat. A közös ellenfél léte magyarázza affinitásukat, s egyszersmind azt is, hogy miért lehetnek meg egymás nélkül. Az irodalom fegyverként használja a retorikai figurákat abban a küzdelemben, melyet a szavaknak a köznapi beszédben öltött csupasz értelme, elvont jelentése ellen vív. Ez az együttműködés másképpen valósul meg a prózában és a költészetben; általában azonban az irodalmi nyelv nem mosódik egybe a képes nyelvvel. Mi több, végletes esetben még szembe is kerülhetnek egymással: nem diadala az irodalomnak, ha csak a leírást érzékeljük, de a leírt dolgot nem. Ez a dialektikus viszony is beletartozik abba a bonyolult kapcsolatrendszerbe, amely az irodalom és a nyelv közt fennáll.

*(Tzvetan Todorov: Littérature et signification. Paris, 1967. 91-95., 115-118.)*

*(Fordította: Vajda András)*

[END-p40]

Tzvetan TODOROV, *Trópusok és figurák*, Helikon, 1977/1. 30-40.